

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՅՈՒՆԻՔ ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱՆՎԱՆ
ԱՏՈՒԳԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՓՈՐՁ

Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույցում» Մեծ Հայքի իննե-
րորդ՝ Սյունիք նահանգում հիշատակվում է Հաբանդ գավառը, որի տա-
րածքը նաև ընդգրկում էր ներկայիս Սյունիքի մարզի Գորիսի ենթա-
մարզը (նախկին ՀԽՍՀ Գորիսի շրջանը)՝ բացառությամբ ծայր
արևմտյան մասի (Տաթևի ենթաշրջան): «Աշխարհացույցում» հիշա-
տակվում է նաև Սյունի Հաբանդը՝ որպես Արցախ աշխարհի առաջին
գավառ:¹ Այն սահմանակից էր Սյունիքի Հաբանդին: Հաբանդ տեղա-
նունը հիշատակվում է հայոց գրավոր խոսքի ավելի հին հուշարձաննե-
րում:² Աղվանքում Հաբանդ անունով գավառի մասին գրում է Ղևոնդ:³

Սյունիքի Հաբանդ գավառաձևումն ուշ միջնադարում փոխարին-
վել է Զագեծոր-Զանգեզուրով:

Հաբանդ գավառաձևումն օգտագործվել է տարբեր տառադար-
ձություններով՝ Հաբանդ, Աբանդ, Աբանտ, Բարբանդ, Խաբանդ, Համ-
բանդ, Հարբանդ և այլն:⁴ Ու Ալեքանի իրավաօրոշեն նշում է. որ գավա-
ռի ճիշտ անվանաձևը Հաբանդն է:⁵

Անդրադառնանք բառի ստուգաբանությանը: Առաջին հայաց-
քից կարող է թվալ, թե դա պարսկական անուն է, մանավանդ, որ այն իր
հնչմամբ մոտ է պարսկերեն «բանդ» (band) և «դարբանդ» (darband) հո-
մանիչներին, որոնք հայերեն նշանակում են կապան, լեռների մեջ
կիրճ, կապարան:⁶ Բայց քիչ հավանական է, որ գավառաձևումը ստեղծ-
ված լինի պարսկերենի ազդեցությամբ: Սյունիք աշխարհի Հաբանդ

¹ Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթագր. Արտահայտյան Ա. և Պետրոսյան Գ., Ե., 1979, էջ 295:

² Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987, էջ 27:

³ Ղևոնդ, Պատմություն, թարգմ., ներածություն և ծանոթագրություն Տեր-Ղևոնդյան Ա., Ե., 1982, էջ 108:

⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Մելիք-Բախշյան Ա., Բարսեղյան Հ., Հակոբյան Թ., հ. 3, Ե., 1991, էջ 297:

⁵ Ալիշան Ղ., Ախական, Վենետիկ, 1893, էջ 70-71:

⁶ Աճադյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Ե., 1973, էջ 519:

492934

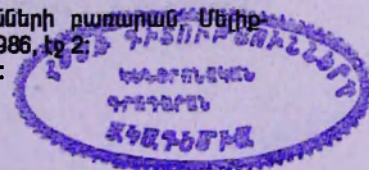
գավառը շրջապատված էր Ծղուկ, Բաղք, Աղահեճք գավառներով և դրանցից որևէ մեկի անունը պարսկական ազդեցությամբ չի ստեղծվել: Հաբանդը բացառություն լինել չէր կարող: Գավառանունն Ստեփանոս Օրբելյանից շուրջ 900 տարի առաջ օգտագործել է Փավստոս Բուզանդը և որևէ փաստարկ չկա պնդելու, թե գավառն դրանից առաջ էլ այդպես չի կոչվել: Գավառանվան դեպի հին դարեր գնացող տարիքը պակաս հավանական է դարձնում նրա ստեղծման վրա պարսկերենի ազդեցությունը: Հաբանդը զբաղեցնում էր Սյունիքի լեռնոտ, դժվարամատչելի միջնաշխարհը և քիչ էր առնչվում արտաքին աշխարհի հետ: «Հաբանդ գավառ թեպետ եւ ի միջնաշխարհի Սիւնեաց զետեղալ կայ, այլ վասն դժվուարակոխ վայրացն եւ սակաւածանոթ մնայ եւ ոչ միայն յայժումս՝ այլ թուի եւ ի հնումն», - գրում է Ղ. Ալիշանը:⁷ Կարծում ենք ընդունելի չէ պրոֆ. Թ. Հակոբյանի Աբանդ-Հաբանդ տեղանվան «ահա բանտը» ստուգաբանությունը, որի հիմքում ընկած է պարսկերեն «բանդը»:⁸ Հայ և օտար հետազոտողների կողմից Հաբանդ բառի ստուգաբանության ուրիշ փորձեր ևս եղել են: Դրանցից առավել համաձայնալին Ս. Ումառյանի կողմից տեղանվան ստուգաբանական վերլուծության փորձն է «Սյունիքը դիցարան» գրքում:⁹ Ելակետային սկզբունք որդեգրելով, որ Սյունիքը եղել է համատարած դիցարան, շատ տեղանուններ կապ ունեն պաշտամունքի հետ, նա փորձում է հիմնավորել նաև Հաբանդի դիցաբանական ծագումը: Դրա համար նա Հաբանդ բառը բաժանել է մասերի՝ Հա-բան-դ: Եվ գտնում է, որ Հաբանդ անունն ունեցել է խեթերեն հիմք՝ հա, որն այնուհետև հնչել է նոր խումբներեն կամ ուրարտերեն տառադարձությամբ՝ հալու և հետո հայերենում դարձել հաղ՝ հաղորդություն: Բան մասնիկը հնչունափոխված վան (որից ունենք վանք) բառն է՝ սրբատեղ, զոհատեղ: Իսկ «դ»-ն փոքրասիական տեղանվան հոգնակին է: Այսպիսով, ըստ Ս. Ումառյանի, Հաբանդը դառնում է զոհարան, ծիսարան: Նրա կողմից նույն իմաստով է մեկնաբանվում նաև Ախսական բառը: Այնպես որ Հաբանդը և Սի-

⁷ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 254:

⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Մեխք

Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ., Հակոբյան Թ., հ. 1, Ե., 1986, էջ 2:

⁹ Ումառյան Ս., Սյունիքը դիցարան, Ե., 1981, էջ 37-38:

սականը դառնում են համարժեք նշանակություն ունեցող բառեր, երկուսն էլ նշանակում են ծիսարան: Բայց հարց է ծագում, եթե եղել է Սիսական (ծիսարան) բառը, որը նաև երկրանուն-տեղանուն էր, ինչու՞ տվյալ տարածքում պիտի հայտնվեր նույն նշանակությամբ երկրորդ բառը՝ այն էլ խեթա-նորիսումիական դարատև լեզվական ճամփորդությունից հետո... Նոր խուռիներն կամ ուրարտերեն հալու-զոհ բառահիմքով Սյունիքում այսօր էլ կա Հալե-ձոր (Հալիձոր) գյուղը, որը մտնում էր Հաթանդ գավառի մեջ:

Խուռիներն պապ նշանակում է «սար», պապնի՝ «լեռնային»:¹⁰ Արարատյան արձանագրություններում էլ կարդացվում է Բաբանի՝ «լեռնային» երկրանունը, որի տեղադրությունը ճշգրտված չէ: Հայերենն այդ բառիմաստներին հավասարազոր ունի «ափափան»՝ լեռների վրա դժվարամատչելի ապառաժ տեղեր:¹¹ Հովսեփ վրդ. Սանտալճյանը ենթադրել է, որ ասորական Ադադնիրարի III (802-795 թթ. Ք. ա.) թագավորի Արաքսի ստորին հովտում գրաված Բաբանիսը եղել է Սյունիքի Հաթանդ գավառը:¹² Սակայն Ս. Ումառյանը կտրուկ ժխտում է Բաբանիս-Հաթանդ հնչունափոխության հնարավորությունը:

Հաթանդ տեղանունն հետաքրքրել է նաև գերմանացի հայագետ Հ. Հյուբշմանին, որի համար, ավաղ, «Ամուսնա ծագումն ու իմաստը մթին է»:¹³ Նա բառի ստուգաբանության փորձ իսկ չի կատարել:

Վերջին ժամանակաշրջանում Հաթանդ տեղանվան ստուգաբանության նոր մոտեցմամբ հանդես է եկել Ա. Ղարազյոզյանը: Նա ընդունում է տեղանվան էթնիկական ծագումը և այն կապում է Բալկաններից թրակիացիների և հեռավոր էվբեյա (Абантида-Աբանտիդա) կղզուց էվբեացիների (абантов-աբանտցիների) Հայաստան տեղաշարժման հետ՝ դրա հիմքում դնելով Ստրաբոնի հաղորդումները:¹⁴ Հաթան-

¹⁰ Капанцян Гр., Хаѳаса-колыбель армян, Ереван, 1947, с. 218.

¹¹ Սճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Ե., 1971, էջ 364:

¹² Սանտալճեան Հ., Ստորեւստանեայ եւ պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք, Վիեննա, 1901, էջ 45:

¹³ Հյուբշման Հ., Հին հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 101:

¹⁴ Карагезян А., Сюник, Нахчаван и Гюхтн, Ереван, 2002, с. 25-26, 30.

դի ստուգաբանության այս տեսակետն արդեն իսկ շրջանառվում է գիտական հրապարակումներում:¹⁵

Այնուամենայնիվ, եթե մեզ համար մերժելի էր Հաբանդ տեղանվան մեջ պարսկական ազդեցությունը, ապա նմանապես անընդունելի է և հունական ազդեցությունը: Առաջարկում ենք տեղանվան ստուգաբանության մեր մոտեցումը: Հաբանդ տեղանունը թերևս ճիշտ կլինի ստուգաբանել բառի ոչ թե Հա-բանդ՝ այլ Հաբ-անդ երկատման ձևով: Այս դեպքում բառի երկրորդ մասը հին հայերենով հեշտ բացատրելի է: Անդ-այնտեղ վերջածանցով տեղանունները հայոց աշխարհում տարածված են՝ Մարանդ, Բագրևանդ, Վանանդ, Ջարեվանդ: Մնում է պարզել, թե ի՞նչ է և որտեղից կարող էր ծագել հաբ-ը: Պատմագիտությունը վաղուց ապացուցել է, որ հայ էթնոսի ձևավորման գործընթացում որոշակի դեր են խաղացել քաշ-երը (kaska) և բաղ-երը կամ բալ-երը (bala): Այս երկու ցեղերը հարևանությամբ ապրում էին Եփրատ գետի վերին հոսանքի շրջանում և իրենց ռազմատենչ գործողություններով (հատկապես քաշ-երը) հայտնի էին հին աշխարհի շատ երկրներում: Ք. ա. VIII դ. վերջին կամ VII դ. սկզբին այդ ցեղերը՝ նեղվելով կիսմաներից, թողեցին իրենց բնակավայրերը և Արաքս գետի հովտով շարժվեցին եկան ու բնավորվեցին Սյունիքում:¹⁶ Ա. Ղարազյոզյանը հավանական է համարում, որ այդ ցեղերին Սյունիքում կարող էին բնակեցնել Արատյան թագավորները:¹⁷ Այստեղ ևս նրանք ապրել են հարևանությամբ ու իրենց ցեղանունները տվել տարածքին՝ դրա հիմնավոր վկայությունները Սյունիքի Բաղք-Քաշունիք, ապա նաև Քաշաթաղ գավառանունների գոյությունն է:¹⁸ Սյունյաց աշխարհում ունենք նաև Բաղաբերդ, Բաղաց քար, Քաշեթաղոց բերդ, Քաշի մարզ տեղանունները:

¹⁵ Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն ըստ "Աշխարհացոյց"-ի, ԴԲՀ, 2003, թիվ 1, էջ 231:

¹⁶ Карапетян Гр., նշվ. աշխ., էջ 129-130, 134:

¹⁷ Ղարազյոզյան Ա., Սյունիքի Բաղք և Քաշունիք գավառանունների ստուգաբանության հարցի շուրջը, «Լուսբեր հաս. գիտ.», 1978, թիվ 12, էջ 74:

¹⁸ Карапетян Гр., նշվ. աշխ., էջ 230, 256: Ա. Ղարազյոզյանը հնարավոր համարելով բաղ-երի ու քաշ-երի հայտնվելը Սյունիքում, այնուամենայնիվ, չի ընդունում Բաղք և Քաշունիք գավառանունների ցեղային-էթնիկական ծագումը՝ դրանց հիմքում տեսնելով աշխարհագրական գործոնը (տես Карапетян А., նշվ. աշխ., էջ 16-17):

Սյունիքում բնակություն հաստատած ցեղերը, բնականաբար, իրենց հետ բերում էին պաշտելի աստվածներին: Քաշերն ունեին Հարբա (Harba, Harpa) անունով աստվածության:¹⁹ Այդ անունն ավելի ուշ հայերենում կարող էր հնչել Հարբա: Գորիսի բարբառում ր բաղաձայնի սղվելը հնարավոր է՝ ինչպես ջրադաց-ջաղաց օրինակում: Ահա այդպես կարող էր ծագել Հարբա-Հարբա-Հարբանդը՝ ցույց տալով այդ աստծո պաշտամունքի վայրը: Մեր վարկածի օգտին է խոսում և այն, որ գավառանունն հանդիպում է նաև Հարբանդ ձևով:²⁰

СЕРГЕЙ АХВЕРДЯН
Горисский Гос. Университет

НОВАЯ ПОПЫТКА К ЭТИМОЛОГИИ НАЗВАНИЯ ГАВАРА АБАНД

РЕЗЮМЕ

Абанд был одной из административных единиц (гаваров) провинции Сюник. Он упоминается с древних времён. Этимологией названия Абанд занимались как армянские так и зарубежные учёные. Считалось, что название образовалось под внешним влиянием. Опровергая этот подход, сделана новая попытка связать этимологию Абанда с именем бога Арба (Narba) племени каш (Ka[^]ska).

¹⁹ Капанцян Гр., նշվ. աշխ. էջ 230, 256: Իսկ ո՞վ էր Հարբան և ի՞նչ աստվածություն էր ներկայացնում: Գուցե նրա պաշտամունքից է հայերենում մնացել հարբ-ելը կամ արբ-ելը: Անշուշտ հին հայերն էլ հունական Դիոնիսիոսի պես խաղողի ու գինու հովանավոր աստված են ունեցել: Գուցե ամենևին պատահական չէ, որ բովանդակ Հայաստանում այսօր հայտնի է Հարբանդի տարածքը ներկայացնող Գորիսի թթղին: Օղի թորելը ակնածանք պարունակող ծիսական արարողություն է տեղացիների համար, որը սկսվում և ավարտվում է աղոթքներով ու բարեմաղթանքներով: Այստեղ տարածված է նաև Արբեն անձնանունը: Որոտան գետի ձախափնյա գորիսյան գյուղերում (Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր) տեղական սև խաղողից բարձրորակ գինի են ստանում: Շինուհայրի գինին XX դ. սկզբին մույնիսկ եվրոպական մրցանակներ է շահել:

²⁰ Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 201, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Ե., 1991, էջ 297, ՀԱԳ, հ. 6, էջ 39: